

بررسی عوامل فرهنگی مدیریت در قرآن با رویکرد توجه به زمان

اعظم تحری النجاری

دانشگاه صنعتی مالک اشتر، تهران، ایران (نویسنده مسئول) a.tahari110@chmail.ir

افشار بازیار

استادیار، دانشگاه صنعتی مالک اشتر، تهران، ایران.

چکیده

مقدمه و هدف پژوهش: این پژوهش در حوزه مطالعات فرهنگی، اخلاقی و مدیریت اسلامی بیان می‌کند، قرآن به عنوان جامع کتب آسمانی، متنی بی‌حد است که می‌تواند توان مدیریت انسان را به صورتی ویژه بالا ببرد. روش پژوهش: در این پژوهش با بهره‌گیری از آیات قرآن، زمان و اهمیت آن، چگونگی استفاده از زمان در قرآن کریم، نحوه بهره‌گیری از گذشته برای اصلاح برنامه‌های آینده و رفع ایرادات و ارتقاء توانمندی‌ها بیان شده است. یافته‌ها: زمان پژوهی از مهم‌ترین مؤلفه‌های فرهنگی مدیریت و از نیازهای ضروری سازمانی است. زیرا می‌تواند فرد را در مدیریت امور خویش به صورت علمی و عملی یاری رساند. پس هر فردی باید توانش را در این زمینه بالا ببرد و قرآن کریم منبع یگانه‌ای برای این پژوهش محسوب شود. نتیجه‌گیری: دانستن عوامل مربوط به زمان پژوهی و فرهنگی مدیریت زمان برای افراد تعیین کننده استراتژی‌های سازمان لازم است تا برای لحظه به لحظه سازمان، برنامه‌ای درست داشته باشند. که البته این توانایی زمانی حاصل می‌شود که شخص، علاوه بر داشتن مهارت در رشته مربوطه، از علم قرآنی هم اطلاع داشته باشد. تحقیق در گذشته و آینده، شناخت و علم به آنها، و نیز توجه مداوم به آنها سه راهبردی است که برای مدیریت در زندگی توصیه می‌شود.

واژگان کلیدی: مدیریت، مدیریت زمان، مدیریت در قرآن، عوامل فرهنگی

مقدمه

اختیار انسان‌ها قرار گرفته، تا مسیر تجلی توحید را در ذره ذره عالم هستی تبیین نماید، تا بدین ترتیب آدمی در هیچ چیز نظر نکند مگر آنکه پیش از آن، در آن و پس از آن، خداوند را مشاهده کرده باشد. پس خداوند پیش از آنکه دست بر خلقت انسان نهد، حقیقت قرآن را بر سریره جان او تعلیم نمود، انسان به واسطه قرآن به مقام بیان رسید، تا بتواند هر چیز را تبیین نموده، با هر چیز خدا را دیده، در هر چیز او را جستجو نموده و همگی او شود.

پر واضح است که در چنین مکتبی حرف از جدایی قرآن از علم، قرآن از زندگی، قرآن از سیاست، قرآن از اجتماعات، قرآن از تجربه و اساسا هر گونه جدایی میان قرآن، از هر شأنی از شئون انسان و عالم هستی، گناهی نابخشودنی و تکذیبی آشکار است، که عاقبتی بس دردناک را برای فرد و البته جامعه به همراه خواهد داشت.

دنیای امروز نه تنها این حقیقت آشکار را انکار نموده که آشکارا سعی در مقابله با آن دارد. تجلی انقلاب اسلامی ایران در عصر حاضر، بیش از همه از این منظر می‌بایست مورد توجه قرار گیرد که یکبار دیگر، حضور دین و آموزه‌های انبیای الهی و بالأخص قرآن و سیره پیامبر صلی الله علیه و آله و اهل بیت عصمت و طهارت علیهم السلام را در جریان زندگی انسان نمودار ساخته و انسان قرن بیستم و بیست و یکم را متوجه حقایق فطری وجودش ساخته است. حرکت به سوی برپایی تمدن اسلامی با محوریت قرآن و اهل بیت علیهم السلام، مهم‌ترین دست آورد حرکت و قیام امام خمینی رحمت الله علیه است. بر این اساس مهم‌ترین وظیفه و رسالت عالمان، نخبگان و مراکز علمی آن است که به برکت فضای ایجاد شده، حرکت انقلابی صورت گرفته را ادامه داده و تا توحیدی نمودن تمامی شئون علم، تا رساندن توحید به تمامی عرصه‌های زندگی بشر، از پای ننشینند. تأکیدات رهبر فرزانه انقلاب در خصوص لزوم تولید علم مبتنی بر قرآن را می‌توان از این ره‌آورد، مورد تحلیل و بررسی قرار داد. (اخوت، ۱۳۹۴)

زمان زاییده حرکت و از شئون عالم ماده و یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های مدیریت در حوزه انسان است؛ زیرا انسان در ظرف زمانی محدودی قرار دارد، ولی عاقبتی دائمی در انتظار اوست. لذا اگر زمان را از دست دهد، سرانجام شومی خواهد داشت و چنانچه از اوقات خود بهره ببرد، می‌تواند به یمن دائمی، دست یابد. بنابراین قرآن مجید به مناسبت‌های گوناگون، انسان و جوامع بشری را از محصور بودن در زمان به طور جدی آگاه ساخته است. به عنوان نمونه در سوره مبارکه روم چنین آمده است:

أَوَلَمْ يَتَفَكَّرُوا فِي أَنفُسِهِمْ مَا خَلَقَ اللَّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا إِلَّا بِالْحَقِّ وَأَجَلٍ مُّسَمًّى وَإِنَّ كَثِيرًا مِّنَ النَّاسِ بِلِقَاءِ رَبِّهِمْ لَكَافِرُونَ!

آیا با خود نمی‌اندیشند که خدا آسمان‌ها و زمین و هر چه را میان آنهاست، جز به حق و تا مدتی محدود، نیافریده است؟ و بسیاری از مردم به دیدار پروردگارشان ایمان ندارند.

در تغییرات و تحولات موجود در نظام ماده، زمان هم به عنوان بستر شکل‌گیری وقایع و حوادث و هم به عنوان مقیاسی برای روند آنها مطرح است. بدین ترتیب تمامی حوادث و اتفاقاتی که در عالم ماده رخ می‌دهد، از هر دو منظر می‌تواند موضوعی برای مطالعه زمان و زمان‌پژوهی باشد. با توجه به این موارد، مسأله‌ای که با آن مواجه‌ایم، مدیریت درست و به موقع زمان است به گونه‌ای که هر کار در زمان دقیق خود انجام پذیرد. زیرا گاهی انجام نشدن است در زمانی، غیر از زمان خودش به منزله انجام نشدن است و چه بسا عواقب ناخوش آیندی به دنبال خواهد داشت. همین مسأله اهمیت و ضرورت مدیریت توجه به زمان را پررنگ‌تر می‌کند.

در این میان قرآن از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. قرآن خود تجلی تام و کمال توحید است که به واسطه وجود مقدس پیامبر گرامی اسلام صلی الله علیه و آله در

مبانی نظری پژوهش

در این پژوهش با استفاده از آیات قرآن، تفسیر المیزان و احادیث به بررسی عوامل موثر بر مدیریت در قرآن با رویکرد توجه به زمان، به ویژه عوامل فرهنگی پرداخته شده است. تدوین چارچوب مفهومی پژوهش حاضر براساس رویکرد تفسیرگرایی است. براساس رویکرد تفسیری، هدف پژوهش علمی درک و فهم معناست که در سطوح بالاتر، تبدیل به یک سری ساختارهای کلان‌تر می‌شود (احمدی، ۱۳۸۷)

یگانه هستی، ابزار و توانایی‌هایی برای خروج از ظلمات به نور در اختیار انسان قرار داده است تا با به کارگیری آنها بتواند مسیر درست زندگی خود را به گونه‌ای ببیند که عاقبت به حیات ابدی سراسر رضایت برسد. «تدبیر» که به معنای عاقبت‌نگری است، عهده‌دار توجه به چنین سرانجامی است. با توجه به این معنا می‌توان تدبیر را مترادف مدیریت دانست و از این مفهوم در پژوهش حاضر استفاده کرد.

در عاقبت‌نگری، سیر خروج از ظلمات به نور، نظارت و ارزیابی می‌گردد و مبنای انجام اعمال انسان می‌شود. شاخصه این خروج، رسیدن به علمی است که باور به هستی‌آفرین را در درون احیا کند و هم‌چنین دستیابی به ذکری که یاد مدبّر عالم را در دل زنده نماید. بنابراین فرد دارای تدبیر در هر کاری مترصد رسیدن به ایمانی بارورتر و ذکری قوی‌تر از گذشته است می‌شود و می‌تواند در ابهامات، سیر حرکت خود را با این ملاک تعیین نماید.

بنابراین ضرورت دانستن اصول و اتخاذ شیوه‌هایی برای به کارگیری درست قوا در تحلیل حوادث، تنظیم امور و نهایتاً تصمیم، امری ضروری است و از آن به «تدبیر» یاد می‌شود. (اخوت، ۱۳۹۴)

محققان داخلی نیز در این زمینه به بررسی مواردی پرداخته‌اند، از جمله آنها: مدیریت اسلامی مبتنی بر جهان‌بینی دینی است که حاصل مفاهیم قرآن، نهج البلاغه و فرمایش اولیاء الهی می‌باشد. از این روی، مدیران جامعه اسلامی باید دارای ویژگی‌هایی باشند تا بتوانند با استخراج آن مفاهیم و

در هم آمیختن آنها با توانایی‌های ذاتی و شخصیتی خود به مدیرانی تبدیل گردند که از عهده وظایف و تکالیف الهی و اجرایی برآیند. هم‌چنین باید با شناخت آفات و آسیب‌های این مقام، راه عبور سالم از آنها را یافت و در انجام وظایف از آنها دوری کنند. از آنجا که ویژگی‌های منفی مدیران، شخصیت آنان را فرسوده، دریچه‌های تعامل متقابل فی‌ما بین را مسدود نموده است و به حُسن روابط، خدشه وارد می‌نماید. به بررسی ابعاد شناخت آفات پرداخته شده است و در این راستا، تعریف مدیریت، مدیر و آفت بیان شده، سپس بعضی از آسیب‌های مدیریت از جمله، تکبر، جاه‌طلبی، عدم مدیریت درست زمان و ... مورد بررسی قرار گرفته است. لذا دیدگاه قرآن و نهج البلاغه مورد توجه قرار گرفته است و از نقطه نظرات مفسران عالی مقام و صاحب‌نظران استفاده شده است. (حسام الدین خلعت‌بری، ۱۳۹۲). "مدیر نعت فاعلی از مصدر اداره می‌باشد و در لغت به معنای گرداننده، آن که می‌گرداند، دَوردهنده و از حروف اصلی «دور» می‌باشد." (دهخدا، ۱۳۷۷)؛ «مدیر: رئیس و فرماندار» (معلوف، ۱۳۷۷). از نظر اصطلاحی، «بعضی گفته‌اند: رهبر یا مدیر کسی است که می‌تواند کوشش و فعالیت‌های افراد را برای رسیدن به اهداف یا اهداف معینی هماهنگ و به طرز شایسته‌ای سازمان دهد» (ابراهیمی، ۱۳۷۹) هم‌چنین در بررسی لغوی آفت به این معنا می‌رسیم که: «آفت [أوف]: آسیب، آنچه که باعث فساد و تباهی باشد» (افرام بستانی، ۱۳۷۵).

پرسش‌های پژوهش

- زمان در قرآن به چه معناست؟
- طبق آیات قرآن کریم زمان به چه شکل در وقایع موثر است؟
- مهم‌ترین کاربردهای زمان در مدیریت از منظر قرآن کدام‌اند؟ و عوامل فرهنگی چه تأثیری دارند؟

روش‌شناسی

آنچه رویکرد علمی را از دیگر روش‌های کسب معرفت متمایز می‌کند، روش‌شناسی آن و هم‌چنین فرض‌هایی است

مزیت استفاده از پژوهش کیفی: تولید نظریه داده محور پژوهش کیفی دارای انواع مختلفی است که به تناسب مسأله تحقیق، تجربه پژوهشگر و دیگر جوانب در فرایند پژوهش از آن استفاده می شود.

تولید نظریه داده محور یکی از روش های پژوهش کیفی است و «بیشتر هنگامی مناسب است که درباره یک موضوع، دانش کافی وجود نداشته باشد» (فراهانی و عریضی، ۱۳۸۴) (Glaser & Strauss, 1980) و یا «تئوری مدونی در آن موارد موجود نباشد تا بتوان براساس آنها فرضیه یا فرضیه هایی برای آزمون تدوین نمود» (منصوریان، ۱۳۸۵). علاوه بر این که «نظریه زمینه ای متدولوژی است که هدفش توسعه تئوری هایی با برد متوسط (Merton, ۱۹۶۷, ۹۵) بوده و به ویژه برای توصیف علوم کاربردی نیز جالب است. علاوه بر این، امروزه نظریه زمینه ای نقش بخصوصی در شاخه های علوم اجتماعی ایفا می کند (Hildenbrand, 2000).

در نظریه داده محور، نظریه مستقیماً از داده هایی استخراج شده است که در جریان پژوهش به صورت منظم گرد آمده و تحلیل شده اند. در این روش گردآوری داده ها، تحلیل و نظریه نهایی با یکدیگر در ارتباط تنگاتنگ اند. در این روش پژوهشگر کار را با نظریه ای که از قبل در ذهن دارد، شروع نمی کند (مگر آن که منظور او بسط یک نظریه موجود باشد)، بلکه کار را در عرصه واقعیت آغاز می کند و می گذارد تا نظریه از درون داده هایی که گرد می آورد، پدیدار شود (استراوس و کربین، ۱۳۹۰). «گر چه مفهوم ها را از دل داده ها بیرون کشیدن مشخصه اصلی این روش است، اما خلاقیت پژوهشگر نیز از مصالح اصلی آن است» (Hildenbrand, 2000).

با توجه به توضیحات فوق، در پژوهش حاضر با استفاده از روش پژوهش کیفی و بالخصوص بهره مندی از تکنیک نظریه داده محور، به بررسی عوامل فرهنگی مدیریت در قرآن با رویکرد توجه به زمان، با بهره گیری از آیات قرآن و روایات

که بر پایه آنها قرار گرفته است. بر این اساس، روش شناسی علمی، نظامی از قواعد و روش هاست که پژوهش براساس آنها استوار است و با استفاده از آنها، ادعاهای معرفت ارزیابی می شوند (فرانکفورد و نجمیاس، ۱۳۸۱).

روش های متداول برای ارزیابی مسائل اجتماعی، عموماً به دو روش کمی و کیفی هستند و هر یک از این روش ها برخوردار از تکنیک های خاصی است که به فراخور موضوع، امکانات، زمان و دیگر عوامل، در پژوهش ها به کار گرفته می شود؛ و از آنجایی که موضوع مدیریت از زیرشاخه های مسائل اجتماعی است، می توان از روش های پژوهشی آن استفاده کرد. (علی ربانی خوراسگانی، ۱۳۹۳)

ماهیت پژوهش های کمی بر این فرض استوار است که اطلاعات مورد نیاز برای استنباط معانی و تفسیر وقایع اجتماعی به صورت استقرایی و با استفاده از روش های مشاهده و آزمایش به دست می آید و این امر طبیعتاً تحلیل های دقیق تری به دست می دهد و قابلیت تعمیم دارد، در حالی که پژوهشگران کمی، پژوهش های کیفی را دارای این مختصات نمی دانند (علی ربانی خوراسگانی، ۱۳۹۳)

از دیگر سو، پژوهشگران پژوهش کیفی بر این باورند که محدودیت های پژوهش کمی نقطه شروعی برای استدلال به نفع پژوهش کیفی بوده است، زیرا بهره مندی از روش های علوم طبیعی، که مشی تحقیق کمی است، در حوزه علوم انسانی روا نمی دانند و برای روش کیفی ویژگی هایی برمی شمارند، از جمله «انتخاب صحیح نظریه ها و روش های مناسب، به رسمیت شناختن و تحلیل دیدگاه های مختلف، تأثیر پژوهشگران بر تحقیق شان به منزله بخشی از فرایند تولید دانش و تنوع رویکردها و روش ها» (فلیک، ۱۳۸۷).

بر این اساس، تفاوت دو روش تحقیق کمی و کیفی مبتنی بر پارادایم های حاکم بر آنهاست. «تفاوت های اساسی معرفت شناختی میان این دو رویکرد بدین معناست که این دو روش پژوهش بر مبنای اصول متفاوتی در زمینه ماهیت معرفت به جهان اجتماعی و چگونگی تولید مشروع آن کار می کنند» (برایمن، ۱۳۸۹).

استخراج و تحلیل می‌شوند.

از عوامل منفی در مدیریت زمان است.

نقش زمان در مدیریت زندگی انسان

چنانچه انسان از اوقات خود به درستی بهره ببرد، می‌تواند به یمن دائمی، دست یابد. با توجه به این موضوع، قرآن مجید به مناسبت‌های گوناگون، انسان و جوامع بشری را از محصور بودن در زمان به طور جدی آگاه ساخته است که نشان دهنده اهمیت زمان در مدیریت زندگی انسان می‌باشد. (اخوت، ۱۳۹۴)

الف: از دست دادن زمان به منزله از دست دادن همه امکانات

كَمْ أَهْلَكْنَا مِنْ قَبْلِهِمْ مِنْ قَرْنٍ فَنَادَوا وَ لَاتَ حِينَ مَنَاصٍ ۚ
«و معنای آیه چنین است: ما قبل از این کفار، چه بسیار قرن‌ها و امت‌ها را که به کیفر تکذیب پیامبران مندر، هلاک کردیم و در هنگام نزول عذاب، دیگر مجال فرار برایشان نماند و گفتن اوایلا به دردشان نخورد و هر چه فریاد زدند: «یا ویلنا انا کنا ظالمین» سودی به حالشان نبخشید و هر چه به خدای سبحان استغاثه کردند، فایده‌ای ندیدند؛ چون هنگام تأخر عذاب و مؤاخذه یا هنگام فرار نبود.»^۲

پس استفاده درست و به جا از امکانات در اختیار انسان به معنای استفاده درست از زمان است.

ب: عجله برای از دست دادن زمان، شاخصه کسانی که از موقعیت‌های دنیایی خود بهره‌مند نمی‌شوند و به تکذیب رسولان مبتلا می‌گردند.

إِنْ كُلُّ إِلَّا كَذَبَ الرُّسُلَ فَحَقَّ عِقَابٌ * وَ مَا يَنْظُرُ هُوَ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً مَا لَهَا مِنْ فَوَاقٍ * وَ قَالُوا رَبَّنَا عَجَّلْ لَنَا قَطْنَا قَبْلَ يَوْمِ الْحِسَابِ ۚ (سوره مبارکه ص، آیات ۱۴ تا ۱۶)

هیچ یک از این‌ها نبودند جز اینکه پیامبران را تکذیب کردند، پس عقوبت من [بر آنان] واقع شد * و اینان نیز جز یک صیحه را انتظار نمی‌کشند که هیچ مهلت [و بازگشتی] برای آن نیست * [از روی نخوت] گفتند: پروردگارا! پیش از روز حساب، نصیب ما را [از عذاب] هر چه زودتر بده.

با توجه به آیات فوق، عجله برای از دست دادن زمان، یکی

ج: شیطان به عنوان دشمن درجه یک انسان در ظرف زمان در کمین او می‌نشیند و او را می‌فریبد.

قَالَ رَبِّ فَأَنْظِرْنِي إِلَى يَوْمِ يَبْعَثُونَ * قَالَ فَإِنَّكَ مِنَ الْمُنْظَرِينَ * إِلَى يَوْمِ الْوَقْتِ الْمَعْلُومِ * قَالَ فَبِعِزَّتِكَ لَأُغْوِيَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ * إِلَّا عِبَادَكَ مِنْهُمُ الْمُخْلَصِينَ * قَالَ فَالْحَقُّ وَ الْحَقُّ أَقُولُ * لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنْكَ وَ مِمَّن تَبِعَكَ مِنْهُمْ أَجْمَعِينَ ۚ

گفت: پروردگارا! پس مرا تا روزی که برانگیخته می‌شوند مهلت ده * گفت: حتماً تو از مهلت یافتگانی * تا روز وقت معلوم شده * [ابلیس] گفت: پس به عزت تو سوگند! که بی‌تردید همه‌شان را گمراه خواهم کرد * مگر آن بندگان خالص تو از میان آنها * گفت: حق است و حق را می‌گویم * به طور حتم و یقین جهنم را از تو و پیروانت یکسره پر خواهم کرد.

با توجه به آیات فوق، شیطان و فریب‌هایش یکی دیگر از عوامل منفی در مدیریت زمان است.

د: ظرف زمان، جایگاه تحقق تمام حقایقی که موجب رشد و شکوفایی انسان می‌شود.

وَ كَتَلَّمُنَّ تَبَاةً بَعْدَ حِينٍ ۚ

«یعنی به زودی و پس از گذشت زمان، خبر پیشگویی‌های قرآن از وعد و وعیدش و غلبه‌اش بر همه ادیان و امثال آن به گوشتان می‌رسد. بعید نیست کسی بگوید: خبرهای قرآن مختلف است و اختصاص به یک روز معین ندارد، تا آن روز را مراد بدانند، بلکه مراد از «بعد حین» مطلق است، پس برای یک یک از اقسام خبرهای قرآن حین و زمانی است.»^۷ (اخوت، ۱۳۹۴)

با توجه به آیه فوق، استفاده درست و به هنگام زمان عاملی برای رشد انسان است.

زمان در قرآن

خداوند متعال در سوره‌های متعددی به عناصری از زمان سوگند خورده است. سوره مبارکه لیل، عصر، شمس و ضحی از این مواردند.

در سوره‌های متعددی از قرآن به بحث شب و روز و اعمال شبانه و روزانه تأکید ویژه شده است.

تأمل در علائم ادبی مربوط به بحث زمان، مانند اذ، اذ، سین، سوف، افعال ماضی و مضارع و امر و نهی در قرآن و روایات می‌تواند در بررسی مبحث زمان و فهم نکات ویژه در رابطه با این موضوع مؤثر باشد.

دقت در واژگانی مانند «زد»، «انقص» و... که بر کم و زیاد شدن زمان دلالت دارد، برخی از نکات را روشن می‌کند.

گاهی به موضوع زمان از جهت ظرف تحقق عمل یا نتیجه نگاه می‌شود. در این صورت مفاهیمی مانند شب، روز، صبح، ظهر، عصر و... موضوعیت پیدا می‌کند. مانند **كَانُوا قَلِيلًا مِنَ اللَّيْلِ مَا يَهْجَعُونَ * وَبِالْأَسْحَارِ هُمْ يَسْتَغْفِرُونَ**^۸.

در این آیات زمان، هم بستر عمل (خواندن نافله و قرآن) و نیز بستر تحقق نتیجه (مشهود بودن قرآن فجر برای فرد) است. آیات فوق اهمیت عبرت و پند گرفتن از گذشته، مدیریت لحظه‌ای و داشتن برنامه درست برای آینده با توجه به ارزیابی گذشته را بیان می‌کند.

بررسی زمان به عنوان دوره، مدت، عمر، مهلت

وَاللَّهُ خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ ثُمَّ جَعَلَكُمْ أَزْوَاجًا وَمَا تَحْمِلُ مِنْ أُنْثَىٰ وَلَا تَضَعُ إِلَّا بِعِلْمِهِ وَمَا يُعَمَّرُ مِنْ مُعَمَّرٍ وَلَا يُنْقِصُ مِنْ عُمُرِهِ إِلَّا فِي كِتَابٍ إِنَّ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرٌ^۹.
و خداوند شما را از خاکی آفرید، سپس از نطفه‌ای. آنگاه شما را زوج‌ها گردانید و هیچ زنی باردار نمی‌شود و بار نمی‌نهد، مگر با علم او و هیچ کهنسالی عمر طولانی نمی‌کند یا از عمرش کاسته نمی‌شود، مگر آنکه در کتابی [مسطور] است.

آیه فوق، مهلت دار بودن یا همان اجل داشتن را مطرح می‌کند، به این معنا که برای انجام هر کاری زمانی معین وجود دارد که اگر در آن زمان انجام پذیرفت، موثر خواهد بود در غیر این صورت، اتلاف وقت است و هدر دادن سرمایه عمر انسان، که مهم‌ترین سرمایه آدمی است و جبران ناپذیر است.

بررسی زمان به عنوان عنصری در حال تأثیر و تأثر **يُولِجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَيُؤَلِّجُ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ وَسَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ كُلٌّ يَجْرِي لِأَجَلٍ مُّسَمًّى ذَلِكُمْ اللَّهُ رَبُّكُمْ لَهُ الْمُلْكُ وَالَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ مَا يَمْلِكُونَ مِنْ قِطْمِيرٍ**^{۱۰}.

شب را در روز داخل می‌کند و روز را در شب وارد می‌کند و آفتاب و ماه را تسخیر کرده است [که] هر یک تا سرآمد معینی روان‌اند. این است خداوند که پروردگار شماست. فرمانروایی از آن اوست و کسانی را که غیر از او می‌خوانید، مالک پوست هسته خرمايي [هم] نیستند.

وَآيَةٌ لَهُمُ اللَّيْلُ نَسْلَخُ مِنْهُ النَّهَارَ فَإِذَا هُمْ مُظْلِمُونَ^{۱۱}.

و نشانه‌ای [دیگر] برایشان شب است که روز را [مانند پوست] از آن بر می‌کنیم و به ناگاه آنان در تاریکی فرو می‌روند. طبق آیات فوق، زمان، عاملی است که هم تحت تأثیر یکسری عوامل مادی است و مدت‌دار است. هم چنین بر عواملی چون شب و روز تأثیر می‌گذارد.

بررسی زمان به عنوان عامل تهدید و انذار برای انسان و جامعه

وَلَقَدْ صَبَّحَهُمْ بُكْرَةً عَذَابٌ مُّسْتَسِرٌّ * فَذُوقُوا عَذَابِي وَنُذْرِي^{۱۲}.
و همانا سپیده دم عذابی پایدار و ثابت بر سرشان آمد * پس عذاب و هشدارهای مرا بچشید.

وَإِذَا الرُّسُلُ أَقْبَتْ * لِأَيِّ يَوْمٍ أُجِّلَتْ^{۱۳}.

و آنگاه که برای پیامبران تعیین وقت شود * برای چه روزی تعیین وقت شده است؟

طبق آیات فوق، اگر انسان به زمان انجام امور دقت نکند (متذکر نشود)، دچار عذاب می‌شود. که معادل متضرر شدن است.

بررسی زمان به عنوان بشارت و خلاصی از رنج و دشواری‌ها

قَالُوا يَا لَوْطُ إِنَّا رَسُولُ رَبِّكَ لَنْ نَبْلُوكَ بِإِلْحَادٍ لِإِلٰهِكَ فَاَسْرِ بِأَهْلِكَ بِقِطْعٍ مِنَ اللَّيْلِ وَلَا يَلْتَمِعْ مِنْكُمْ أَحَدٌ إِلَّا أَمْرًا تَكُنُ مِنْهُ مُصِيبًا مَا أَصَابَهُمْ إِلَّا مَوْعِدُهُمُ الصُّبْحُ أَلَيْسَ الصُّبْحُ بِقَرِيبٍ^{۱۴}.

گفتند: ای لوط! ما فرستادگان پروردگار تویم. آنها هرگز

أَنْ يَعْمَرَ وَ اللَّهُ بَصِيرٌ بِمَا يَعْمَلُونَ^{۱۹}.

و مسلماً آنها را حریص‌ترین مردم به زندگی [دنیای] خواهی یافت و [حتی] حریص‌تر از کسانی که شرک ورزیدند. هر یک از آنها خوش دارد که کاش هزار سال عمر داده می‌شد، ولی آن (عمر دراز هم) مانع عقوبت او نخواهد شد و خدا به آنچه می‌کنند بیناست.

بروز عمل انسان که تنها یادگار او برای آخرت است در ظرف زمان

توجه و مدیریت زمان است که می‌تواند امکان تدارک اعمال و جبران آنها را به فرد و جامعه بدهد. در آیات متعددی از قرآن به نقش شب و روز در انجام اعمال صالح اشاره شده از جمله:

وَهُوَ الَّذِي جَعَلَ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ خِلْفَةً لِمَنْ أَرَادَ أَنْ يَذْكُرَ
أَوْ أَرَادَ شُكُورًا^{۲۰}.

و اوست که شب و روز را از پی هم قرار داد برای هر کس که بخواهد پند گیرد یا سپاسگزار باشد.

«معنای خلفه بودن شب و روز این است که هر یک از آن دو جای دیگری را می‌گیرد؛ شب جای روز را و روز جای شب را. و اگر این خلفه بودن شب و روز را مقید کرد به این که خدا آن دو را تنها برای کسانی خلفه کرد که بخواهند متذکر شوند و یا بخواهند شکرش را به جای آرند، برای این است که شب و روز تنها برای کسانی خلفه است که به سوی خدا توجه کنند و شکر او را به جای آرند. ... بنابراین، آیه شریفه در مقام اعتزاز یا امتنان است؛ امتنان به این منت که شب و روز را طوری قرار داده که هر یک پشت سر دیگری درآید تا اگر در یکی از این دو زمان ایمان به خدا از کسی فوت شد، در زمان بعدی آن را تدارک کند و اگر کسی در یکی از این دو، موفق به عبادت خدا و هر عمل صالح دیگر نشد، در زمان بعدی آن را تلافی نماید^{۲۱}» (اخوت، ۱۳۹۴)

تمام موارد گفته شده در این بخش موید این موضوع است که: زمان در قرآن کریم مهم است و مدیریت درست آن اهمیت بالایی دارد. باید از گذشته عبرت گرفت، مدیریت لحظه‌ای داشت و برنامه‌ای درست برای آینده با توجه به

به تو دست نخواهند یافت. پس پاسی از شب گذشته خانواده‌ات را حرکت ده و کسی از شما پشت سرش را نگاه نکند. مگر زنت را که هر چه به آنها برسد به او نیز خواهد رسید. همانا موعد آنها صبح است. آیا صبح نزدیک نیست؟

بررسی زمان به معنای دوره و تدریج

فَقَضَاهُنَّ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ فِي يَوْمَيْنِ وَأَوْحَىٰ فِي كُلِّ سَمَاءٍ أَمْرًا وَ زَيْنًا السَّمَاءِ الدُّنْيَا بِمَصَابِيحٍ وَ حِفْظًا ذَلِكَ تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ^{۱۵}.

پس آنها را در دو روز [یا دوره] هفت آسمان کرد و در هر آسمانی کار [مربوط به] آن را وحی کرد و آسمان نزدیک‌تر را به چراغ‌ها آذین کردیم و حفاظت [نمودیم]. این تدبیر آن نیرومند داناست.

طبق آیه فوق، انجام هر کاری به دوره‌ای از زمان نیاز دارد. این مفهوم معادل برنامه‌ریزی دوره‌ای در مدیریت است.

بررسی زمان به عنوان عنصر مدیریت

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ * إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ *
وَ مَا أَدْرَاكَ مَا لَيْلَةُ الْقَدْرِ * لَيْلَةُ الْقَدْرِ خَيْرٌ مِنْ أَلْفِ شَهْرٍ *
تَنَزَّلُ الْمَلَائِكَةُ وَالرُّوحُ فِيهَا بِإِذْنِ رَبِّهِمْ مِنْ كُلِّ أَمْرٍ * سَلَامٌ
هِيَ حَتَّىٰ مَطَلَعِ الْفَجْرِ^{۱۶}.

بررسی زمان به عنوان فرآیند کاری تا به نتیجه رسیدن آن

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ * وَالْفَجْرِ * وَ لَيَالٍ عَشْرٍ *
وَ الشَّفَعِ وَ الْوَتْرِ * وَ اللَّيْلِ إِذَا يَسِر^{۱۷}.

بررسی زمان به عنوان قیامت، روز موعود و سرانجام همه موجودات

وَ السَّمَاءِ ذَاتِ الْبُرُوجِ * وَ الْيَوْمِ الْمَوْعُودِ * وَ شَاهِدٍ وَ
مَشْهُودٍ^{۱۸}.

بررسی زمان معیاری برای باورهای فرهنگی فرد

وَ لَتَجِدَنَّهِنَّ أَحْرَصَ النَّاسِ عَلَىٰ حَيَاةٍ وَ مِنَ الَّذِينَ أَشْرَكُوا
يَوْمَؤُا أَحَدُهُمْ لَوْ يَعْمُرُ أَلْفَ سَنَةٍ وَ مَا هُوَ بِمُرْحَزِحِهِ مِنَ الْعَذَابِ

ارزیابی گذشته را مد نظر قرار داد. که معادل داشتن چشم انداز در برنامه‌ها است. (اخوت، ۱۳۹۶)

مهلت‌دار بودن یا همان اجل داشتن هر کار، به این معنا که برای انجام هر کاری زمانی معین وجود دارد که اگر در آن زمان انجام پذیرفت، موثر خواهد بود در غیر این صورت، هدر دادن سرمایه عمر انسان، که مهم‌ترین سرمایه آدمی است و جبران ناپذیر است که این موضوع بسیار مهم است. پس اولویت داشتن در برنامه مهم می‌شود. (اخوت، ۱۳۹۶)

اگر انسان به زمان انجام امور دقت نکند، متضرر می‌شود. انجام هر کاری به دوره‌ای از زمان نیاز دارد. این مفهوم معادل برنامه‌ریزی دوره‌ای در مدیریت است. و این امر نیازمند استفاده بهینه از استعدادها و نعمت‌ها برای رسیدن به سعادت است؛ که این مطلب معادل واژه "شکر" در اصطلاح قرآن است.^{۲۲} (اخوت، ۱۳۹۶)

هرکاری برای به نتیجه رسیدن، نیاز به برنامه‌ریزی دوره‌ای دارد. (اخوت، ۱۳۹۶)

هر کاری دارای اجل معینی است. مشخص کننده باورهای فرد است و مقیاسی برای سنجش ظرفیت افراد. (اخوت، ۱۳۹۶)

امام علی(ع)، عقلی بودن مسئله برنامه‌ریزی را مورد تاکید قرار داده است: لا عقل کالتدبیر: هیچ عقلی مثل تدبیر (برنامه‌ریزی) نیست. و در جایی دیگر می‌فرماید: من العقل مجانبه التبذیر و حسن التدبیر. دوری از تبذیر و برنامه‌ریزی خوب، نشانه خردمندی است. (نهج البلاغه)

یکسری کارها در گذر زمان به نتیجه می‌رسند و این موضوع سبب رشد و تکامل انسان است. به این معنا که نقاط قوت و ضعف خود را بفهمد، برای رفع نقایص و ارتقاء توانمندی‌ها برنامه‌ریزی کند. که این مطلب معادل واژه "تسیح" در اصطلاح قرآن است.^{۲۳}

رقم می‌زند. تمایز حیات دنیا نسبت به حیات آخرت با عنصر زمان مشخص می‌شود. ابدیت به معنای ثبات و دوری از تغییر، از ویژگی‌های حیات آخرت و تغییر و گذر ایام، از ویژگی‌های حیات دنیا است. خداوند در قرآن برای فهم این تمایز می‌فرماید:

تَعْرِجُ الْمَلَائِكَةُ وَالرُّوحُ إِلَيْهِ فِي يَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهُ خَمْسِينَ أَلْفَ سَنَةٍ.^{۲۴}

فرشتگان و روح، در روزی که مقدارش پنجاه هزار سال است به سوی او بالا می‌روند.^{۲۵}

از این رو خداوند دنیا را ظرف تحقق عمل و آخرت را ظرف حساب و تحقق نتایج قرار داده است. بنابراین لازم است برای استفاده بهینه از این عنصر نقش آن در مدیریت امور و تصمیم‌ها بررسی شود؛ زیرا به طور طبیعی، علم به این نقش، شیوه مطلوب استفاده از آن را افزایش می‌دهد. هم‌چنین توجه به این نقش به عنوان مهم‌ترین عامل طراحی و اجرای انواع برنامه‌ریزی محسوب می‌شود.

بالا بردن مهارت زمان‌پژوهی در قرآن

زمان‌پژوهی به عنوان یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های مدیریت است که می‌تواند فرد را در مدیریت امور خویش به صورت علمی و عملی یاری رساند. به این منظور، شناخت انواع زمان را در آیات نورانی آن بی می‌گیریم: (اخوت، ۱۳۹۶)

بیان حقیقت بدون قالب زمان

از آنجا که حقیقت، امری ثابت است، در آیات متعددی از قرآن در بیان آن از فعل استفاده نشده است. مانند:

ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ.^{۲۶}

در این گونه موارد اگر معنای فعلی (کنش و واکنش) نیز مد نظر بوده، از شبه فعل (مصدر و مشتق) استفاده شده است. مانند: «هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ».

نتیجه‌گیری

اگر انسان بتواند همه ساختار وجود خود را در نسبت با زمان فعال کند، قطعاً می‌تواند بهره‌مندی کامل را از آن در راه کمال و سعادت‌مندی خود ببرد. در این صورت لازم است تفکر

مهم‌ترین کاربردهای زمان در مدیریت

توجه به زمان مدیریت امور، از موارد بدیهی است؛ زیرا ایام عمر و اجل هر موجود در دوران زندگی سیر کمال او را

زمان در قرآن بسیار با اهمیت است؛ که بیان جزئیات آن موید همین موضوع است. مدیریت درست و لحظه‌ای زمان، مهارتی است که نیازمند علم قرآنی، استفاده بهینه از امکانات و توانایی هاست. عبرت از گذشته همراه با داشتن برنامه‌ای با چشم‌انداز رو به آینده، بر اهمیت مدیریت لحظه‌ای بیش از گذشته موثر است. زیرا کسی که مدیر یک مجموعه یا سازمان است، اگر بداند قرار است سازمان به چه سمت و سویی حرکت کند، می‌تواند در لحظه برای انجام یک عمل و یا ترک عملی دیگر، با قاطعیت تصمیم بگیرد. به عبارتی کسی که در زندگی خود نتواند افق آینده‌اش را ببیند نمی‌تواند در لحظه تصمیم‌گیری نماید. تنها کسانی می‌توانند در لحظه‌های زندگی خود درست تصمیم بگیرند که افق آنها معلوم و مشخص بوده، دارای برنامه جهت‌دار باشند. هم‌چنین این نوع نگرش نسبت به زمان، ارزیابی برنامه‌ها را هم منطقی می‌کند و منجر به کسب موفقیت‌هایی هم می‌شود.

پیشنهاد می‌شود انسان در هر حال از خود، نعمت‌ها و بهره‌مندیش از زمان و امکاناتش ارزیابی درست و منطقی داشته باشد. به این معنا که خود را بیش از آنچه هست و می‌تواند، نبیند و هم‌چنین قدرت و توان خود را دست کم نگیرد.

در این راستا داشتن فهرستی جامع از برنامه‌های ممکن برای اجراء اولویت‌بندی این فعالیت‌ها، زمان‌بندی کردن منطقی و همه‌جانبه می‌تواند موفقیت فرد را در اجرای برنامه‌هایش موجب شود. که البته در سطح سازمان و یا سطوح کلان تر نیز همین گونه است.

نکته دیگر آنکه اغلب افراد جامعه برنامه‌ای صحیح در زندگی خود ندارند، فرد عاقل باید مراقب باشد، تحت تأثیر این شرایط قرار نگیرد. (اخوت، ۱۳۹۶) همه موارد گفته شده کاربردهای زمان در مدیریت و تأثیر عوامل فرهنگی از منظر قرآن هستند.

منابع

قران کریم

مصطفوی، سید حسن (۱۳۷۱ش). التتحقیق فی کلمات قرآن

و تعقل، علم و هم‌چنین توجه خود را نسبت به زمان فعال کند. البته زمان برای هر انسانی به دلیل سیر داشتن زندگی به صورت قبل و بعد یا همان گذشته و آینده جلوه می‌کند. به همین دلیل گذشته و آینده، زمینه ساز مدیریت در لحظه است.

بنابراین تحقیق در گذشته و آینده، شناخت و علم به آنها، و نیز توجه مداوم به آنها سه راهبردی است که برای مدیریت در زندگی توصیه می‌شود.

تحقیق درباره گذشته (یا آینده): افراد می‌توانند با به کارگیری تفکر و تعقل براساس منابع لازم، پیرامون موضوعات مختلفی که در گذشته (یا آینده) واقع شده (یا می‌شود)، مطالعه و بررسی داشته باشند. در این بررسی‌ها پژوهشگر درصدد کشف حقیقت، درس، پیام و علم است.

شناخت نسبت به گذشته (یا آینده): پس از بهره‌مندی از تفکر و تعقل در مطالعه موضوعات مربوط به گذشته (یا آینده)، محصول تفکر و تعقل به صورت علم در اختیار افراد قرار می‌گیرد. ممکن است انسان خود این محصول را به دست آورده باشد یا این که از تلاش دیگران بهره‌مند شده باشد. در هر صورت آنچه در این مرحله اهمیت دارد، استفاده از بهره‌های تفکر در گذشته (یا آینده) است.

توجه به گذشته (یا آینده): پس از شناخت موضوعاتی از گذشته (یا آینده) اکنون وقت آن رسیده که این علم به منطقه باور و انگیزه انسان نیز راه یابد. برای این منظور لازم است فرد دانسته‌های خود را در برابر دیدگان خویش قرار داده و در همه حال امور آنها را مدنظر داشته باشد تا بتواند از آنچه به دست آورده یا حاصل دستاوردهای دیگران است، بیشترین استفاده را بنماید.

بررسی زمان، با این جزئیات دقیق به هر پژوهشگر، برنامه‌ریز، افراد تعیین کننده استراتژی‌های سازمان و تعیین کنندگان چشم‌انداز سازمانی، کمک می‌کند تا برای لحظه به لحظه خود و افراد سازمان، برنامه‌ای درست و با حداقل ایرادات را داشته باشد. که البته این توانایی زمانی حاصل می‌شود که شخص، علاوه بر داشتن مهارت در رشته مربوطه، از علم قرآنی هم اطلاع داشته باشد.

طبق آنچه در این پژوهش مورد بررسی واقع شده است،

- الکریم، تهران: مؤسسه طبع و نشر وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی. اخوت، احمدرضا و مریم قاسمی (۱۳۹۴). تدبیر چيستی چرایی چگونگی، قم: کتاب فردا.
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۹۰). ترجمه سید محمد باقر موسوی همدانی، ترجمه تفسیر المیزان، قم، جامعه. اخوت، احمدرضا (۱۳۹۴). تقدیر و تدبیر، انتشارات قرآن و اهل بیت نبوت علیهم السلام، دانشگاه تهران.
- فلیک، اووه (۱۳۸۷). درآمدی بر تحقیق کیفی، ترجمه: هادی جلیلی، تهران: نشر نی.
- دیوید، فرانکفورد، چاوا، نجمیاس (۱۳۸۱). روش‌های پژوهش در علوم اجتماعی، مترجمان: فاضل لاریجانی و رضا فاضلی، تهران: انتشارات سروش.
- فراهانی، ح.؛ عریضی، ح. ر. اصفهان (۱۳۸۴). روش‌های پیشرفته پژوهش در علوم انسانی (رویکردی کاربردی)، انتشارات جهاد دانشگاهی واحد اصفهان.
- اخوت، احمدرضا (۱۳۹۶). ساختار برنامه‌ریزی در زندگی انسان (براساس آیات نورانی قرآن و روایات اهل بیت علیهم السلام)، انتشارات قرآن و اهل بیت نبوت علیهم السلام، دانشگاه تهران.
- فؤاد افراهم بستانی، فرهنگ ابجدی، (۱۳۸۰). چاپ دوم. تهران: انتشارات اسلامی.
- برایمن، آلن (۱۳۸۹). کمیت و کیفیت در تحقیقات اجتماعی، ترجمه: هاشم آقاییگ‌پوری، تهران: جامعه‌شناسان. منصوریان، ی (۱۳۸۵). گراند تئوری چیست و چه کاربردی دارد؟ همایش چالش‌های علم اطلاعات، اصفهان: دانشگاه اصفهان.
- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴). لسان العرب، چاپ سوم، بیروت: دار صادر.
- علی اکبر دهخدا (۱۳۷۹). لغتنامه، چاپ اول. تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- استراوس، انسلم؛ کریبن، جولیت (۱۳۹۰). مبانی پژوهش کیفی فنون و مراحل تولید نظریه زمینه‌ای، ترجمه: ابراهیم افشار، تهران: نشر نی.
- محمدحسین ابراهیمی (۱۳۷۹). مدیریت اسلامی چاپ دوم. قم: بوستان کتاب.
- حسام الدین خلعت‌بری، فریبا صدارت (۱۳۹۲). آفات مدیریت از منظر قرآن و نهج البلاغه، سراج منیر، دانشگاه علامه طباطبایی، دوره ۴، شماره ۱۳.
- علی ربانی خوراسگانی؛ علی نقی ایازی (۱۳۹۳). موانع اجتماعی تفکر در الگوی اسلامی پیشرفت براساس نظریه پردازی داده محور از قرآن، جامعه‌شناسی کاربردی دانشگاه اصفهان، دوره ۲۵، شماره ۲.
- علی احمدی، ع. و نهایی (۱۳۸۷). مستحبی از کتاب توصیفی جامع از روش‌های تحقیق، تهران: انتشارات تولید دانش.
- معلوف، لوئیس، احمد سیاح (۱۳۷۷). المنجد، چاپ بیست و دوم، تهران: انتشارات اسلام.
- سید رضی (۱۳۸۹). نهج البلاغه، تهران، ترجمه محمد دشتی، انتشارات: پیام عدالت.

Hildenbrand, Bruno (2004) *Anselm Strauss*, In Uwe Flick, Ernst von Kardorff and Ines Steinke (Eds.) *A companion to Qualitative Research*, London: sage.

یادداشت‌ها

- ^۱ سوره مبارکه روم، آیه ۸
- ^۲ (سوره مبارکه ص، آیه ۳)
- ^۳ ترجمه المیزان، ج ۱۷، ص ۲۷۷
- ^۴ سوره مبارکه ص، آیات ۱۴ تا ۱۶
- ^۵ سوره مبارکه ص، آیات ۷۹ تا ۸۵

- ^۶ سوره مبارکه ص، آیه ۸۸
^۷ ترجمه المیزان، ج ۱۷، ص ۳۴۸
^۸ ترجمه المیزان، ج ۱۷، ص ۳۴۸
^۹ سوره مبارکه ذاریات، آیات ۱۷ و ۱۸
^{۱۰} سوره مبارکه فاطر، آیه ۱۱
^{۱۱} سوره مبارکه یس، آیه ۳۷
^{۱۲} سوره مبارکه قمر، آیات ۳۸ و ۳۹
^{۱۳} سوره مبارکه مرسلات، آیات ۱۱ و ۱۲
^{۱۴} سوره مبارکه هود، آیه ۸۱
^{۱۵} سوره مبارکه فصلت، آیه ۱۲
^{۱۶} سوره مبارکه قدر
^{۱۷} سوره مبارکه فجر، آیات ۱ تا ۴
^{۱۸} سوره مبارکه بروج، آیات ۱ تا ۳
^{۱۹} سوره مبارکه بقره، آیه ۹۶
^{۲۰} سوره مبارکه فرقان، آیه ۶۲

^{۲۱} ترجمه المیزان، ج ۱۵، ص ۳۲۷: و از مقابله‌ای که بین تذکر و شکر هست به دست می‌آید که مراد از تذکر، رجوع و به یاد آوردن آن حقایقی است که در فطرت انسان نهفته است و آن عبارت است از ادله‌ای که همه، دلالت بر توحید خداوندی و نیز بر صفات و اسمای او می‌کند که لایق مقام ربوبی است و نتیجه این یادآوری هم، ایمان به خداست. و نیز به دست می‌آید که منظور از «شکور» آن عمل و قولی است که ثنای بر خدا را برساند، ثنای بر آن نعمت‌های جمیلی که ارزانی داشته و این عمل و قول، قهراً بر عبادت و اعمال صالح او منطبق می‌شود. (چون عمل و قولی که حمد و ثنای خدا باشد، جز عبادت و اعمال صالح نمی‌تواند چیز دیگری باشد).

^{۲۲} التحقیق، اصل الواحد در این ماده: اظهار تقدیر یا تجلیل در مقابل نعمت ظاهری یا معنوی است، که از سوی مُنعم به او می‌رسد.

^{۲۳} التحقیق، سیح: اصل الواحد در این ماده حرکت در مسیر حق بدون انحراف و نقطه ضعف یا بر حق بودن به گونه‌ای است که منزه از نقطه ضعف باشد... و در انسان از جهت زندگی مادی، با حسن عمل و تلاش در جهت تامین معاش و رفع نیازهای خود و دیگران محقق می‌شود

^{۲۴} سوره مبارکه معارج، آیه ۴

^{۲۵} به طوری که از سیاق آیات بعدی برمی‌آید، منظور از روزی که مقدارش پنجاه هزار سال است، روز قیامت است و مراد از این مقدار بنا بر آنچه گفته شد، این است که اگر آن روز با روزهای دنیا و زمان جاری در آن تطبیق شود، معادل پنجاه هزار سال دنیا می‌شود (نه اینکه در آنجا هم از گردش خورشید و ماه، سال‌های شمسی و قمری پدید می‌آید). منظور از عروج ملائکه و روح به سوی خدا در آن روز، رجوع آنها است به سوی خدای تعالی در هنگامی که همه عالم به سوی او برمی‌گردند، چون روز قیامت روزی است که اسباب و وسائط از بین می‌رود و روابط بین آنها و مسبباتشان مرتفع می‌شود. ملائکه هم که وسائط موکل بر امور عالم و حوادث هستی‌اند، هنگامی که خداوند سببیت بین اسباب و مسببات را زایل گرداند و همه به سوی او برگردند، برمی‌گردند و به معارج خود عروج می‌کنند و همه ملائکه پیرامون عرش پروردگارشان را فرا می‌گیرند و صف می‌کشند.

^{۲۶} سوره مبارکه بقره، آیه ۲